

Over de intuïtie in het filosofisch werk van Rudolf Steiner

Tom van den Muijsenberg

Inhoud

Voorwoord.....	3
Inleiding.....	5
Intuïtie in “Waarnemen en denken”.....	5
Eerste conclusie.....	9
De intellectuele aanschouwing in “Waarheid en wetenschap”.....	10
Tweede conclusie.....	13
Intuïtie in “De Filosofie van de vrijheid”.....	14
Derde conclusie.....	21

Voorwoord

In dit artikel wordt een kennistheorie besproken die het menselijke intuïtievermogen onder de loep nam, en tot de opvatting kwam dat dit vermogen van fundamentele betekenis is voor de ontwikkeling van niet-agnostische wetenschappelijke kennis. Van deze aan het einde van de 19^e eeuw door Rudolf Steiner (1861 -1925) in meerdere vormen gepubliceerde theorie, hoort men maar weinig binnen onze wetenschappelijke opleidingen. Ze wordt eigenlijk alleen maar door wetenschappers die de theorie toevallig tegenkwamen en erdoor gemotiveerd werden, bestudeerd en gebruikt. Dat is vreemd omdat deze theorie niet uit de lucht is komen vallen. Steiner sloot aan bij de toonaangevende denkers van zijn tijd, waarvan velen tot op de dag van vandaag wel algemeen onderwezen worden. Voor het vollere begrip van de hedendaagse wetenschapsbeoefening is, zo weet men, kennis van de hoofdlijnen van de historische grondslag onontbeerlijk. Mijn vraag is daarom: *waarom wordt de kennistheorie van Steiner nauwelijks onderwezen?*

De breed aangevoelde noodzaak om over de intuïtie helderheid in te winnen, vormde in Europa voor veel filosofen de drijfveer tot overdenkingen in veel richtingen. Afwijzende gedachtes, voornamelijk afkomstig van de "Britse empiristen", waarin beweerd werd dat intuïties niet nodig zijn, stonden tegenover de affirmerende gedachtes van de continentale filosofie en dan in een vroeg stadium voornamelijk de "Franse rationalisten", die op een vage manier - door bijvoorbeeld te spreken van aangeboren ideeën - de noodzaak ervan bleven erkennen. Die overdenkingen kwamen aan het einde van de 18^e eeuw samen in de kritische bespreking over het menselijke intellect van de Duitse filosoof Immanuel Kant. Kant zou aangetoond hebben dat een op de empirie gerichte wetenschap intuïties kan *vermijden*. Omdat Kants kritiek volgens sommigen filosofisch toch niet helemaal sluitend was, bleef de intuïtie in de tijd direct na Kant nog lang voer voor *speculerende* filosofen en psychologen (w.o. de "Duitse idealisten"). Zowel voor de mening dat Kant het - met zijn negatief uitpakkende filosofische theorie over intuïties - bij het rechte eind had, als voor de mening, dat hij er grondig naast zat, kon in de praktijk op de *vruchtbare resultaten* van de opkomende natuurwetenschappen gewezen worden. De vooruitgang ervan was immers vooral te danken aan de bijdrages van de Britse empiristen die hoegenaamd zonder intuïties werkten. Anderzijds kon toch ook altijd op de rol van de intuïtie als *inval* gewezen worden. Slechts op basis van de gelukkige invallen van regelmatig optredende "genieën", kwam de natuurwetenschap stap voor stap vooruit.

In de tijd dat Steiner zijn filosofische bijdrage leverde, laaiden in sommige kringen in Duitsland de "strijdpunten" weer op. Men had inmiddels geconstateerd dat de empirische wetenschap slechts op eenzijdige wijze generaliserende (materialistische) voorstellingen kon produceren en weinig ruimte liet aan de sterk gevoelde menselijke eigenwaarde en individuele autonomie. Het gevaarlijke sociale klimaat dat uit deze spanning ontstond is met haar desastreuze gevolgen te bekend om verder te beschrijven.

In de naoorlogse tijd, twee wereldoorlogen verder, wordt in de wetenschap voornamelijk de *falsificatiemogelijkheid* als richtlijn gehanteerd om te zien of via *hypotheses* de wetenschap

vooruit kan komen. In die tot *norm* verheven methodiek gebruiken veel wetenschappers (naar eigen zeggen of ook de abstracte “wetenschapsfilosofen” slechts napratend) *modellen* waarmee ze de blootgelegde empirische gegevens interpreteren. Vervolgens wordt met die modellen in de onderzoekspraktijk gewerkt tot er waarnemingen tevoorschijn komen die strijdig zijn met de wetenschappelijke voorspellingen. Dan moet de eerder aanvaarde wetenschappelijke theorie en interpretatie aangepast of verworpen worden. Dat in deze slechts *inductief* werkende methode het voor de intuïtie negatieve kennisresultaat van Kant prominent aanwezig is, wordt duidelijk als men de moeite neemt het onderzoek van Kant te bestuderen. Vraagt men echter naar de mening van de natuurwetenschappers die daadwerkelijk bijgedragen hebben tot de laatste paradigmaveranderingen, dan hoort men een ander geluid. Zij zijn zich meestal bewust van een *intuïtieve werkelijkheid* waarbinnen ze nadenken en hebben weinig op met de “modeldenkers”. In verband met deze tegenstelling kan daarom de bestudering van een kennistheorie die zich meer dan een eeuw geleden al toespitste op de betekenis van de het intuïtievermogen, nog steeds betekenisvol zijn. Dit is de historische achtergrond van mijn vraag.

Ik meen een stukje van mijn vraag te kunnen beantwoorden. In besprekingen van de theorie waarvan de wetenschappelijke wereld kennisnam, miste ik voldoende oog voor de, door Rudolf Steiner ontwikkelde, *kritische afgrenzing*, waarin precies aangegeven wordt *wat* de intuïtie aan de wetenschap bijdraagt en *hoe* ze dat kan doen. Door in dit artikel met nadruk op het delicate onderscheid in te gaan dat Steiner tussen de “intuïtie” en de “intellectuele aanschouwing” maakte, hoop ik een handvat aan te reiken waarmee de afstand van deze kennistheorie tot de huidige wetenschappelijke praktijk verkleind kan worden.

Via spaarzame keuzes van citaten uit drie filosofische werken van Steiner en hun plaatsing in dit artikel (lettend op inhoud en taalkundige expressie) wil ik deze citaten zoveel als mogelijk is, voor zich laten spreken.

Tom van den Muijsenberg. Nijmegen, 29 september 2020 (Michaëlsdag).

Inleiding

In de hier volgende studie gaan we na hoe de term intuïtie in een aantal filosofische teksten van Rudolf Steiner wordt ingevuld. Op Steiners gebruik van het woord intuïtie naast imaginatie en inspiratie voor één van de “trappen van het hogere bewustzijn” (een belangrijk onderwerp in Steiners “antroposofie”), gaan we hier niet in. Het intuïtievermogen wordt in deze studie dus beschouwd voor zover het optreedt in de bespreking van het gewone menselijke bewustzijn.

We richten ons op drie filosofische werken van Steiner: „Waarnemen en denken“ⁱ, “Waarheid en wetenschap”ⁱⁱ en “De filosofie van de vrijheid”ⁱⁱⁱ. In het eerste boek valt de term “intuïtieve” pas na 4/5 deel van het boek. In het tweede werk komt de term intuïtie helemaal niet voor, hoewel de begripsvorming met betrekking tot het kennen het thema van het boek is. In het derde werk worden de termen intuïtie en intuïtief vanaf het 5^e hoofdstuk, “Het kennen van de wereld”, zeer frequent gebruikt.

Intuïtie in “Waarnemen en denken”

Steiner gebruikt de term voor het eerst in het 16^e hoofdstuk. Hij geeft daar de denkwijze aan die nodig is om in te kunnen zoemen op de essentie van de dier- en plantenwereld. Hij schrijft¹:

„Men heeft altijd al een denkwijze waarin de inhoud met het formele in een onmiddellijke samenhang verschijnt, een *intuïtieve* genoemd. [...] Het karakteristieke is [...] dat in het inhoudelijke altijd iets meer gegeven moet zijn dan dit [inhoudelijke] zelf, dat men van een denkmatige bepaling, *zonder bewijs* enkel door onmiddellijke overtuiging weet heeft. Men gelooft, dat men de denkbepalingen “zijn” etc. niet hoeft te bewijzen, maar dat men die in ongescheiden eenheid met de inhoud bezit.”^{iv}

Deze karakterisering van de intuïtieve denkwijze wordt behandeld nadat in het voorafgaande hoofdstuk de denkwijze behandeld werd die *niet* vergezeld gaat met het onmiddellijke weten dat de inhoud ervan bestaat. Om dit te weten te komen moet de zuivere denkinhoud aangevuld worden met ervaringsinhouden waarvan de zintuigen de concrete eigenschappen *wel of niet* kunnen aanleveren. Daaruit kan dan opgemaakt worden of de gedachte-inhoud bestaat. Dit wordt door Steiner “bewijzen” genoemd. In verband met het doorgronden van *organismen* zouden² dergelijke bewijzen ten aanzien van het bestaan van de erop betrokken denkinhoud niet nodig zijn.

¹ Ook al zijn er Nederlandse uitgaves van de werken, heeft de schrijver voor de citaten de Duitse versies gebruikt en zelf vertaald. Als eindnoten zijn de originele Duitse teksten opgenomen.

² Voorzichtigheidshalve gebruiken we de voorwaardelijke vorm: “zouden ... zijn”; Steiner is bij de introductie van deze term ook voorzichtig door te kiezen voor een *historische* verwijzing en gebruikt de woorden: “Men gelooft.” Een *zakelijke* benadering zonder inleiding zou onmiddellijk voor problemen zorgen en ons *formeel* met de paradox van de leugenaar confronteren. Het is immers in een fundamenteel filosofisch geschrift van belang *hoe* een notie de overdenking binnenkomt, gefundeerd of (nog) ongefundeerd. Ten aanzien van een uit gewoonte voltrokken indeling van ongefundeerde en gefundeerde noties, moet men zich hier in acht nemen. De intuïtie heeft immers enerzijds als begripskenmerk dat ze *zelf-funderend* is, omdat haar “zijn” niet bewezen

Geestelijk moeten we bij een organisme wel harder werken om in het wetmatige ervan door te kunnen dringen; bij een natuurwet die betrokken is op een anorganisch verschijnsel in de natuur, hebben we het makkelijker: van de anorganische bestanddelen die we via de aanschouwing van de zintuigen ontvangen, hoeven we slechts de bijbehorende denkvorm vast te houden. Bij kennisverwerving waarbij de intuïtie opduikt, gaat dat niet zo:

„Op deze hogere trap moet de geest dus zelf aanschouwend zijn. Ons oordelend vermogen moet *denkend aanschouwen* en *aanschouwend denken*.“^v

Dat de term intuïtie pas laat in dit boek opduikt, betekent natuurlijk niet dat de inhoud ervan niet al eerder, zonder deze term te gebruiken, beschreven zou kunnen zijn. Dit is echter niet zo. Zelfs bij de gedachtes en overwegingen van hoofdstuk 12 - waar het er nog het meest op lijkt dat ze er wel in de buurt van komen - is het voor het goede begrip van de intuïtie van belang in te zien dat het hier toch om iets anders gaat. Steiner neemt het onderscheid “verstand” (Verstand) en “rede” (Vernunft), dat Kant in de filosofie bracht, over en legt het verschil uit dat er onder verstaan wordt. We citeren voor onze bewering drie passages:

„Wie de werkelijkheid alleen maar verstandsmatig opvat, verwijderd zich van haar. Hij stelt daarvoor - terwijl ze *in waarheid een eenheid is* - een kunstmatige veelheid, een meervoud, in de plaats, die met het wezen van de werkelijkheid niets te maken heeft.“^{vi}

“De blik van het verstand moet door de blik van de rede verdiept worden. Wordt de eerste niet als een noodzakelijk doorgangspunt gezien, maar als een einddoel, dan levert ze niet de werkelijkheid, maar een karikatuur ervan.”^{vii}

“De rede is [...] het vermogen, ideeën waar te nemen. We moeten hier het verschil tussen begrip en idee vinden [...]. [...] Begrip is de losse gedachte, die door het verstand vastgehouden wordt. Breng ik een aantal van zulke losse gedachtes in een levende stroom, zodat ze in elkaar overgaan, zich verbinden, dan ontstaan denkvormen die alleen maar voor de rede bestaan, die het verstand niet kan bereiken. Voor de rede geven de creaties van het verstand hun afgezonderde bestaansvormen op en leven dan meer als een deel van een totaliteit verder. Deze door de rede geschapen vormen worden *ideeën* genoemd.”^{viii}

Voor zover het over de kunstmatige veelheid van de door het verstand gecreëerde begrippen gaat, zullen we zeker niet aan intuïties denken. Ze worden immers *tegenover* de werkelijkheid gesteld, die in waarheid een eenheid is, en hebben dus zeker niet de ingebakken zijnsbepalingen waarmee intuïties gekarakteriseerd werden. Maar in verband met de rede waarmee we de begrippen weer verbinden tot het vloeiende geheel van een idee, lijkt wat hier intellectueel gebeurt, wel overeen te stemmen met de voor de intuïtie gereserveerde betekenis. Echter omdat we ook in de bewijzende methode (die tegenover de intuïtie staat) gebruik maken van de rede, is dit een voorbarige vaststelling. We moeten

hoeft te worden. Anderzijds spreken we van “geloven” bij die noties die niet bewezen *kunnen* worden. Het kan daarom niet zo zijn dat intuïties noties van geloof moeten zijn; ze zullen *gekend* moeten kunnen worden als inhouden van “*weten*”.

preciezer kijken: Op het moment dat er *in een kenproces* een intuïtie optreedt, verschijnt er voor de rede van de kennende mens ook een meervoud van begrippen die tot een idee samensmelt. Dat dat geheel bestaat, hoeft niet meer bewezen te worden volgens de citaten uit hoofdstuk 16. Maar dat betekent niet dat ik het mag omkeren: het gegeven dat er bepaalde kenprocessen zijn waarbij de intuïtie optreedt (van hoofdstuk 16) en de rede haar specifieke rol te vervullen heeft, betekent niet dat het omgekeerde ook waar moet zijn dat bij *elke* werkzaamheid van de rede waarbij een idee verschijnt (beschreven in hoofdstuk 12) er sprake moet zijn van een intuïtie.

Volgens wat er staat over de karikaturale weergave van de werkelijkheid, heb ik mij zolang ik van een bepaalde (samenvattende) gedachte-inhoud nog moet bewijzen dat ze bestaat, nog niet bevrijd van dat eventuele “gevaar” bij die karikatuur te belanden. Als ik voortijdig stop met mijn kenactiviteit en geen zorg meer draag voor de bijdrage van de rede, is dit gevaar van *vervreemding* van de werkelijkheid voorhanden. Hebben we hier dan toch niet onherroepelijk met een intuïtie van doen omdat er een zakelijke objectieve reden moet zijn voor mijn kennisstreven om door te gaan, hoewel ik het er subjectief gezien bij kan laten? Die zakelijke reden is *in de begrippen* aanwezig; Steiner schrijft:

„De begrippen stellen zich in de rede zelf samen tot ideeën. *De rede brengt de hogere eenheid van de verstandsbegrippen tevoorschijn, die het verstand in zijn vormen weliswaar heeft, maar niet kan zien.*”^x

Die karikaturale weergave van de werkelijkheid is het gevolg van een *misvatting* over de bijdrage van het verstand die niet als *doorgangspunt*, maar als *einddoel* wordt aangezien. Hoe zit het nu met het gebruik van de bewijzende methode? De bewijzende methode die *voor de anorganische natuur gerechtvaardigd kon worden*, is geen misvatting. De gedachte dat de verworven begrippen *geen* einddoel zijn, trekt Steiner echter wel door. Hij zegt dat alles wat in het kennen met de bewijzende methode in de anorganische natuur wordt gevonden als een *voorbereidende* kennisactiviteit genomen moet worden:

“Wetenschappelijke bevrediging ervaren we bij een visie pas dan, als ze ons een voltooid geheel binnen voert. Nu toont de zintuiglijke wereld als anorganische zich aan geen enkel punt als voltooid, nergens treedt een individueel geheel op. Altijd verwijst de ene gebeurtenis naar een andere waarvan ze afhangt; deze weer naar een derde en zo verder. Waar is hier een afsluiting? De zintuiglijke wereld als anorganische brengt het niet tot individualiteit. Alleen in haar “Allheit”³ is ze afgesloten. We moeten er daarom naar streven om een geheel te hebben, het geheel van het anorganisch als een systeem begrijpen. Een dergelijk systeem is de *kosmos*.

Het tot in de kosmos doorgedrongen begrip voor de kosmos is het doel en ideaal van de anorganische natuurwetenschap. Elk niet tot daar voortgaand wetenschappelijk streven is slechts voorbereiding, een gedeelte van het geheel, niet het geheel zelf.”^x

³ We vonden geen bevredigende vertaling en laten het woord in het Duits staan.

In de bestudering van de anorganische natuur treden begripsverbindingen op die via de bewijzende (niet-intuïtieve) methode met behulp van de zintuiglijke ervaringsinhouden gevonden kunnen worden. Pas als de blik *via deze weg* op het geheel van de kosmos wordt gericht, verschijnt ook hier een ideële eenheid zoals die er bij organismen onmiddellijk is. In dit verband is het zinvol om preciezer te kijken naar de verhouding tussen de bewijzende methode en de er tegenover neergezette intuïtieve methode. Tot de inhoud die ons via de zintuigen wordt gegeven in het kenproces dat de anorganische wereld doordringt, hebben we een andere verhouding dan tot de inhoud die bij de doordringing van het organische een wezenlijke rol speelt. We gaan bij de bewijzende methode aan de slag met bewustzijnsinhouden die we vanuit onze zintuigen ontvangen. Via postulaten en waarnemingsoordelen verbinden we ze met het geheel van onze begrippenwereld. Deze intellectuele operatie kan succesvol verricht worden met een *niet noodzakelijk gereflecteerde* aanname dat we *met* deze zintuiglijke ervaringsinhouden onze *zijnsoordelen* verbinden. We mogen ongestraft met een *naïef realistische* houding werken. Dit gaat zolang door, totdat we redenen tegenkomen om ons in het geheel van de kosmos te gaan verdiepen. De intuïtieve methode zal daarom de bewijzende methode aan moeten gaan vullen om de verschillende anorganische verhoudingen van de zintuiglijke wereld in het “levende” geheel van de kosmos te kunnen plaatsen.

In de slotlinea's van H16 zet Steiner de beide idealen van de natuurwetenschap naast elkaar. Over het ideaal van de anorganische natuurwetenschap herhaalt hij wat hij al eerder zei. Over het ideaal van de *vergelijkende methode*, die Goethe beoefende, zegt hij dat die methode vervuld zal worden als de *draagwijdte* ervan gekend zal worden. Geeft hij hiermee niet aan dat het ideaal van de vergelijkende methode, die zich tot dan toe rechtstreeks op organismen richtte, *door een aanvulling* van door de anorganische natuurkunde *voorbewerkte* elementen met het ideaal van de bewijzende methode zal kunnen versmelten?

“Het ideaal van de anorganische wetenschap is: de totaliteit van alle verschijningen als een systeem met eenheid te begrijpen, zodat we elke losse verschijning met het bewustzijn tegemoet treden: dat we ze als lid⁴ van de kosmos kennen. In de organische wetenschap moet daarentegen het ideaal zijn, om in het type en zijn verschijningsvormen datgene in de grootst mogelijke volkomenheid te hebben, wat we in de rij van aparte wezens zich aan het ontwikkelen zien. Het gaat erom het type door alle verschijningen heen te voeren. In de anorganische wetenschap bestaat het *systeem*, in de studie van het organische de *vergelijking* (van elke losse vorm met het type).”^{xi}

Door *beide* idealen samen te bespreken en de reikwijdte van de vergelijkende methode te benoemen in verband met de *grootst mogelijke perfectie* van wat zich in de organismen ontwikkelt, lijkt Steiner aan te willen geven dat die methode *ook* belangrijk kan zijn om het

⁴ Duits: “Glied”; in dit woord komen meer begrippen samen dan in het Nederlandse woord “lid”.

individuele *van de kosmos* op het spoor te kunnen komen en te begrijpen.⁵ Twee deelgebieden van de natuurkunde: de spectraalanalyse en de perfecte vorm van de huidige astronomie lenen zich kennelijk voor dergelijk onderzoek:

„De spectraalanalyse en de verbetering [tot in het perfecte] van de astronomie breiden de op het beperkte gebied van de aarde gewonnen waarheden op het wereldgeheel uit. Daarmee benaderen ze het eerste ideaal. Het tweede zal vervuld worden, *als de door Goethe toegepaste vergelijkende methode* in haar draagwijdte gekend zal worden.”^{xii}

Eerste conclusie

In dit werk, dat in gaat op de methode van de wetenschappelijke beschouwing van Goethe, wordt met betrekking tot de natuurwetenschap de intuïtieve methode tegenover de bewijzende methode gesteld. De tegenstelling is niet absoluut en in het *ideaal* van beide methodes wordt, zo lijkt het, de bewijzende methode in de intuïtieve methode *opgenomen*. Welke methode we ter hand nemen is afhankelijk van de *keuze van het object* van onze kennis. Pas na die keuze begint onze kenactiviteit. Dat sluit een voorbereiding, waarbij ook andere studies een rol spelen, niet uit. Met dit boek van Steiner is onder andere een filosofische voorbereiding gegeven in verband met de verwerving van natuurwetenschappelijke kennis. Staan we oog in oog met een organisme dan moeten we acht slaan op iets dat zich *onmiddellijk* aandient als een niet-zintuigelijke verschijningsvorm: het type⁶. Om hier niet aan voorbij te gaan moest het gebruikelijke verbod van de natuurwetenschap op de intuïtie opgeheven worden; dat wilde Steiner met deze filosofische studie van Goethes wetenschappelijke werkwijze bereiken.

Hebben we nu in verband met *onze* studie naar het gebruik van de term intuïtie voldoende scherp en helderheid bereikt? Steiner noemt de twee elkaar afwisselende onderzoekoperaties die voor het intuïtieve kennen van belang zijn: “denkend aanschouwen” en “aanschouwend denken” (zie: H16, alinea 33). Hoe verhouden zich die wetenschappelijk “verboden” operaties tot het andere verbod in de wetenschap dat we sinds Kants filosofische bijdrage maar al te goed kennen en door hem het verbod op de “*intellektuelle Anschauung*” werd genoemd. Is er een verschil of is dit een samenvattende term voor de beide heen en weergaande operaties tussen de inhouden van onze waarnemingen en onze erop betrokken gedachtes? We zullen daarvoor in een gedeelte onderduiken van het volgende filosofische werk van Rudolf Steiner “Waarheid en wetenschap”, waarin de term intuïtie helemaal niet voorkomt.

⁵ In het eerste deel van de Summa Theologica van Thomas van Aquino (1225-1274), vinden we een overeenkomstige opvatting terug: het enige Godsbewijs dat Thomas accepteert, valt samen met het uiterste doel van de natuurkunde en kan daarom niet formeel zijn, maar veronderstelt empirisch onderzoek (Kwestie 2, Artikel 2).

⁶ In de volgende paragrafen zullen we dieper op de term “type” ingaan en “teruggrijpen” naar andere citaten uit “Waarnemen en Denken”. Een meer uitgebreide uitleg van dit begrip zal dus nog aan bod komen.

De intellectuele aanschouwing in “Waarheid en wetenschap”

Oorspronkelijk was het hoofdbestanddeel van deze publicatie van 1892 het proefschrift: “Die Grundfrage der Erkenntnistheorie”, van Steiners promotie bij professor Heinrich von Stein (1833-1896) in 1891 in Rostock. In deze dissertatie wordt de essentiële vraag waar het bij een kennistheorie om gaat, behandeld in verhouding tot de kennisleer van de voor de wetenschapsontwikkeling belangrijk geachte filosoof Immanuel Kant (1724-1804). Deze filosoof ontkende (voor de mens) het vermogen van de *intellectuele aanschouwing*.⁷ Volgens hem had de aanname van een dergelijk vermogen de ontwikkeling van de wetenschap geen goed gedaan. Steiner komt tegen deze opvatting van Kant in verweer als hij de *specifieke wijze* aangeeft waarop begrippen en ideeën pas door ons beleefd *kunnen* worden:

„Al het andere in ons wereldbeeld draagt evenwel een dergelijk kenmerk, dat het *gegeven* moet zijn, als we het willen beleven, alleen bij begrippen en ideeën treedt nog het omgekeerde op: *we moeten ze maken, als we ze willen beleven*. Alleen de begrippen en ideeën zijn ons in de vorm gegeven, die men de *intellectuele aanschouwing* noemde. Kant en de nieuwere bij hem aanknopende filosofen ontkennen dit vermogen volledig bij de mens, omdat al het denken zich alleen maar op voorwerpen betreft en vanuit zichzelf absoluut niets tevoorschijn brengt. In de intellectuele aanschouwing moet met de denkvorm tegelijk de inhoud meegegeven zijn. Is dit echter niet bij de zuivere begrippen en ideeën werkelijk het geval? (Onder begrip versta ik een regel, naar welke de geen samenhang vertonende elementen van de waarneming tot een eenheid verbonden worden. Causaliteit is bijvoorbeeld een begrip. Idee is een begrip met grotere inhoud. Organisme, volledig abstract genomen, is een idee.) Men hoeft ze slechts in de vorm te nemen, waarin ze van alle empirische inhoud nog helemaal vrij zijn.”^{xiii}

Vergelijken we Steiners omschrijving van de intellectuele aanschouwing in dit werk en de omschrijving van de intuïtieve denkwijze in het vorige werk, dan kunnen we niet voorbijgaan aan het verschil. Hier wordt aangegeven dat met de “denkvorm” de inhoud meegegeven moet zijn omdat deze denkvorm niet “leeg” *kan* zijn; dat het niet zo is dat de denkvormen hun inhoud van de zintuiglijke empirie ontvangen, zoals Kant meent en afgeleid meent te hebben uit het gegeven dat het denken altijd op voorwerpen betrokken is.

Voor de intuïtieve denkwijze geldt, zoals we zagen, dat met de (specifieke) denkinhouden ervan een weten over het “zijn” ervan meegegeven is. Daar staat dus niet hetzelfde. Spreken we slechts van de intellectuele aanschouwing dan beseffen we dat een denkvorm *altijd* inhoudelijk moet zijn, maar of de denkinhoud *bestaat* moet afgewacht worden en is niet op

⁷ Kant wilde het menselijk kennen zo kritisch als maar kan, onderzoeken. Hierin sloot hij aan bij de impuls van René Descartes (1596 - 1650). Descartes startte met een algemene twijfel aan de realiteit van alle inhoud van de al verworven kennis. Een deel daarvan is ons via begrippen deelachtig geworden. De aanname van de intellectuele aanschouwing waarmee de poort van het bewustzijn zonder controlepost open wordt gezet voor “intuïties”, zou roet in het eten strooien. Vervolgens meende Kant dat het intellect met gesloten poort kennis kon genereren.

voorhand uitgemaakt. Zo zal via de *bewijzende* methode nagegaan moeten worden of een bepaalde causaliteit bestaat. Dat er vormen van intellectuele aanschouwing voor kunnen komen die *intuïtief* zijn, wordt door ons niet ontkend. Wel kan gezegd worden dat direct met een verbod op de intellectuele aanschouwing ook de intuïtie wordt uitgesloten. Napoleon is een mens, maar niet ieder mens is Napoleon. Dus: als er ergens geen mensen zijn, kan ook Napoleon daar niet zijn. Dat is alles wat gezegd kan worden. Dat wat we eerder vaststelden over de ontoelaatbare logische omkering, blijft dus van kracht.

Gaan we nog even terug naar het 16^e hoofdstuk van het eerste werk waar Steiner aangeeft wat Goethe bedoeld moet hebben met het woord “typus”. Steiner leidt dit idee in met een aantal vaststellingen die bij het begrip van een organisme horen: dat een organisme niet begrepen kan worden als gevolg van uiterlijke beïnvloedingen, maar ingezien moet worden dat de erbij behorende denkinhoud waarin de met elkaar voorkomende eigenschappen a, b en c voorgesteld worden als een geheel dat “op zichzelf” en “voor zichzelf”, *iets is*. Hij schrijft dan over het type-idee:

„We moeten aan de inwerkingen van de uiterlijke omstandigheden iets als basis meegeven, dat zich niet passief door die [omstandigheden] laat bepalen, maar zich actief uit zichzelf onder die invloeden bepaalt. Maar wat is deze basis? Het kan toch niets anders zijn dan, wat in het bijzondere verschijnt in de *vorm van algemeenheid*. In het bijzondere verschijnt echter altijd een bepaald organisme. Daarom is die basis een organisme in de vorm van algemeenheid. Een *algemeen beeld van het organisme*, dat alle verbijzonderde vormen ervan in zich begrijpt.”^{xiv}

De door Steiner gekozen woordensamenstelling: “vorm van algemeenheid”, kan verhelderd worden met de gedachte waarmee op het vermogen van de intellectuele aanschouwing gewezen werd in “Waarheid en wetenschap”. Wat Steiner in het *eerdere* citaat uit “Waarheid en wetenschap” hierboven met de tussen haakjes geplaatste woorden: “Organisme, helemaal abstract genomen, is een idee”, omschrijft, wordt dan duidelijk als een beschrijving die *niet* vanuit de intuïtie de inhoud aangeeft, maar vanuit de intellectuele aanschouwing waar speciaal op de *inhoudelijkheid* van de denkvorm wordt gewezen en even niet op het bestaan van die inhoud gelet wordt. *Omdat* de inhoud van de intuïtie in de zuivere vorm van gedachtes gegeven is, moet ze als *iets algemeen*s beschouwd worden.

Het besproken vermogen van de intellectuele aanschouwing mag in een nauwlettende filosofische bezinning daarom niet geïdentificeerd worden met wat Steiner in verband met Goethe aangeeft als “denkend aanschouwen” en “aanschouwend denken”. Daarvoor kijken we nog naar een andere passage uit “Waarheid en wetenschap”. De derde alinea van hoofdstuk vijf (kennen en werkelijkheid), begint met de zinnen:

„De gegeven wereld met begrippen en ideeën doordrenken, is echter [een] *denkende* beschouwing van de dingen. Het denken is daarmee een activiteit, waardoor kennis geleverd

wordt. Alleen wanneer het denken vanuit zichzelf de inhoud van het wereldbeeld ordent, kan kennis ontstaan. Het denken is een doen, dat een eigen inhoud op het moment van het kennen tevoorschijn brengt.”^{xv}

Met deze zinnen wordt de *algemene rol* van het denken in verband met het kennen aangegeven. Afhankelijk van waar we ons in de wereld op richten, neemt het denken iets als uitgangspunt. Zijn we geïnteresseerd in kennis van het denken zelf, dan volstaat een *beschrijving* van wat we aantreffen (de logica als wetenschap); willen we het denken met andere stukken van de wereldinhoud verbinden, dan volstaat een beschrijving niet. Hierover schrijft Steiner:

“Wanneer wij echter iets buiten ons denken willen kennen, dan kunnen we dat slechts met behulp van het denken, d.w.z. het denken moet op een gegeven iets afkomen en het uit de chaotische verbinding halen en in een systematische [verbinding] met het wereldgeheel overbrengen. Het denken komt dus als een vormend principe op de gegeven wereldinhoud af. Het procedé is daarbij als volgt: Eerst worden met gedachtes zekere bijzonderheden uit de totaliteit van het wereldgeheel naar voren gehaald. Want in het gegevene is eigenlijk geen apart ding voorhanden, maar staat alles in een continue verbinding. Deze afgezonderde bijzonderheden betreft nu het denken volgens de door zijn geproduceerde vormen op elkaar en bepaalt uiteindelijk, wat uit deze betrekking resulteert. Daardoor, dat het denken een betrekking tussen twee afgescheiden delen van de wereldinhoud maakt, heeft het niets van zich uit over die [delen] bepaald. Het wacht immers af, wat als gevolg van de gemaakte betrekking vanzelf resulteert. Dit resultaat is pas de kennis over de beide delen van de wereldinhoud. Zou het in de natuur van dat laatste liggen, niets over zich prijs te geven: nu, dan moet de denkpoging mislukken en een nieuwe [poging] ervoor in de plaats komen.”^{xvi}

Deze algemene beschrijving van het procedé waarmee we al denkend iets buiten het denken benaderen en kennend doordringen, moet zowel voor de anorganische natuurkunde⁸ gelden

⁸ Als voorbeeld van een anorganische toepassing van het denken kan gekeken worden naar het begrip “kracht” in de natuurkunde. Hier wordt *via een formele denkconstructie* met verhoudingen van een parallellogram een verbinding met de empirie gemaakt. Wanneer gaat bijvoorbeeld een boek van een steeds schuiner gehouden plank afglijden? Het denken doordringt het empirische gebied waar het boek en de plank elkaar beroeren met de variant “normaalkracht”. Daarvan kan met het denkbeeld van een parallellogram ingezien worden dat ze bij een verticale positie van het raakvlak niet aanwezig is, terwijl ze bij de horizontale positie tot een maximale grootte is uitgegroeid. Die normaalkracht krijgt een dubbele rol toebedeeld: ze bewerkt enerzijds via de druk van de plank op het boek wrijvingskrachten als weerstand tegen het glijden langs de plank en vermindert anderzijds met een tegenwerkende component de “zwaartekracht” die op het boek werkt, daarvan blijft (bepaald via een “optelling” met de parallellogramverhoudingen) een kracht in de glijrichting van het boek over. Omdat voor de *mechanische* start van een beweging van een lichaam een krachtenoverschot in de (vrije) bewegingsrichting van dat lichaam nodig is, wordt tot slot de wrijvingskracht vergeleken met die kracht. Als de wrijvingskracht niet te groot is, komt het boek in beweging. De in intellectuele aanschouwing opgebouwde formele denkconstructie met een *noodzakelijk* gevolg, wordt door de empirie geverifieerd. Met deze geverifieerde regels kan de natuurkundige verder werken en voor erop aansluitende andere dingen nieuwe pogingen ondernemen om zijn kennis uit te breiden. Men doet deze constructiemethode te kort als men hier zou spreken van een “inductieve” onderzoeksmethode.

als voor onze kennis van organismen, waarbij de intuïtie een rol speelt. Het gaat ons nu om de intuïtie. Daarom interesseert ons de toepassing van het denken om een bepaalde plant of een bepaald dier (of zo men wil: nog een andersoortig organisme dat niet onder de indeling plant of dier geplaatst kan worden) te doorgronden. Een specifieke plant of specifiek dier kan als het ene deel van de wereldinhoud genomen worden en we hebben als tweede deel de intuïtieve denkvorm: het type-idee. Het afscheiden van het dier of de plant uit het continue chaotisch gegeven doen we al onvermijdelijk met behulp van het type-idee we herkennen bijvoorbeeld heel snel de vormen in het waarnemingsbeeld waarmee we het “vogeltje” onderscheiden van de “tak” waarop het zit. En nu gaat het verder om de essentiële doorgronding van bijvoorbeeld het vogeltje voor zover er met de beide inhouden, de algemene vorm (1) en de verbijzonderde inhoud van een vogeltje (2), begrepen wordt dat de in de algemene vorm gevatte essentie in het werkelijke vogeltje *uit zichzelf werkzaam* is.

Tweede conclusie

Hoewel Steiner in zijn dissertatie niet speciaal stil heeft gestaan bij de rol van de intuïtie in het kennen, maar zich beperkt heeft tot een algemene beschrijving van het kennen, is hetgeen er beschreven wordt consistent met wat er in het eerdere filosofische werk over de intuïtie door hem uitgewerkt werd. De eerdere vaststelling dat het slechts zin heeft om over intuïtie te spreken als er een bepaald object van de gegeven wereldinhoud als object *gekozen is* waarop de kenactiviteit zich richt, blijft overeind. De reden dat Steiner in zijn dissertatie niet in is gegaan op de rol van de intuïtie in het kenproces, geeft hij helder aan; hij schrijft immers in hoofdstuk 7, “Kennistheoretische conclusie”:

“Positief weten verkrijgen we door bijzondere kennis; de waarde van het weten voor de wetenschap ervaren we pas door de kennistheorie. Doordat we ons streng aan deze basisregel hebben gehouden en nergens bijzondere kennis in onze uiteenzettingen een betekenis hebben gegeven, daardoor hebben we alle eenzijdige wereldbeschouwingen overwonnen. De eenzijdigheid komt gewoonlijk daar vandaan, dat het onderzoek, in plaats van het kenproces zelf tot de zaak te maken, zich regelrecht richt op een of ander object van dit proces.”^{xvii}

Hierin lezen we daarom de zoveelste aanwijzing dat het optreden van de intuïtie in het kennen een gegeven is dat *situatie-afhankelijk* is, afhankelijk van het object waarop we ons richten. Deze meer specifieke vorm waarin het denken optreedt, moet niet verward worden met de verhouding die binnen de kennistheorie *als een blijvende* vastgesteld kan worden: namelijk de verhouding tussen het denken en de inhouden van de in dat denken *gemaakte* begrippen, constructies en (uit deze begrippen samengestelde) ideeën.

Intuïtie in “De Filosofie van de vrijheid”

Onmiddellijk na of zeer waarschijnlijk al *naast* zijn dissertatie werkte Steiner aan het boek “De Filosofie van de Vrijheid”⁹ waarin hij de vrije hand had ten aanzien van de vorm waarin hij de filosofische inhoud wilde presenteren. In het voorwoord van “Waarheid en wetenschap” lezen we immers:

“Een “*Filosofie van de vrijheid*” is het, waarvoor we in het voorliggende een voorspel geschapen hebben. Deze zal weldra in een meer uitvoerige vorm volgen.”^{xviii}

Met onze studie willen we nu ook nagaan of Steiners dissertatie (en het eerder besproken filosofische werk “Waarnemen en denken”) met betrekking tot Steiners gebruik van de term intuïtie inderdaad als “voorspel” een extra verhelderend licht kan werpen. Met een tekstverwerker is gemakkelijk na te gaan hoe vaak in dit derde werk de term “intuïtie” op zich of in een woordsamenstelling valt, namelijk 72 keer. De term “intuïtief”, het bijvoeglijknaamwoord of bijwoord, valt 33 keer. In aansluiting tot de laatste zinnen van de voorafgaande alinea, gebruikt Steiner de term voor het eerst in de 25^e alinea van het vijfde hoofdstuk van het boek:

“Want slechts door een heel bepaalde concrete inhoud kan ik weten, waarom een slak op een lagere ontwikkelingsstrap staat dan de leeuw. De aanblik alleen, de waarneming, geeft me geen inhoud die mij iets over de perfectiegraad van de organisatie kan vertellen.

Deze inhoud brengt het denken aan de waarneming tegemoet uit de begrips- en ideeënwereld van de mens. In tegenstelling tot de waarnemingsinhoud, die ons van buiten gegeven is, verschijnt de gedachte-inhoud in het innerlijk. De vorm, waarin die eerst optreedt, zullen we als *intuïtie* betitelen. Ze is voor het denken wat de *observatie* voor de waarneming is. Intuïtie en observatie zijn de bronnen van onze kennis. We staan zo lang vreemd tegenover een geobserveerd ding van de wereld, zo lang wij in ons innerlijk niet de bijbehorende intuïtie hebben die voor ons het in de waarneming ontbrekende stuk van de werkelijkheid complementeert. Wie niet het vermogen heeft, de bij de dingende behorende intuïties te vinden, voor die blijft de volle werkelijkheid een gesloten boek. Zoals de kleurenblinde slechts verschillen in helderheid ziet zonder de kwaliteiten van de kleuren, zo kan de intuïtieloze slechts onsamenhangende fragmenten van de waarnemingen observeren.”^{xix}

Omdat we deze passage uit “De Filosofie van de vrijheid” in onze studie direct laten volgen op de vaststellingen van Steiner over de intuïtie in de voorafgaande filosofische werken, kan het nu opvallen dat Steiner eerst de voorbeelden van de slak en de leeuw ter hand neemt en de vraag stelt hoe wij uitsluitel krijgen over hun organische ontwikkelingsgraad. Dat is

⁹ Deze titel begint met het bepaalde lidwoord “de”; dat kan arrogant overkomen. Wanneer men bij de overdenking slechts aan de mogelijke tegenuitdrukking met het onbepaalde lidwoord “een” denkt, ontstaat dat

duidelijk een vraag waarbij het “type-idee” van Goethe om de hoek komt kijken. Steiner sluit ten aanzien van deze gedachte-inhoud uit de begrips- en ideeënhoud van de mens naadloos aan bij wat hij in het boek “Waarnemen en denken” over de intuïtie behandeld heeft. Maar met de zin: “Intuïtie en observatie zijn de bronnen van onze kennis.” wordt geabstraheerd van het specifieke voorbeeld en wordt aan de rol van de intuïtie een *breder* toepassingsgebied toegemeten. Het gaat er nu om dat we niet gaan “zwabberen” met wat we *in alle scherpte* eerder vastgesteld hebben. Wat in ieder geval in de tekst, ondanks de veralgemenisering, niet los wordt gelaten, is het gegeven dat de gedachte-inhoud een *passende betrekking* heeft op de via de gewone aanblik gegeven dingen in de wereld. Ook is Steiner ten aanzien van het inhoudelijke aspect van deze gedachte-inhoud zeer precies in zijn woordkeuze. De inhoud wordt denkend tegemoet gebracht aan de waargenomen dingen “uit” de begrips- en ideeënwereld van de mens. Het gaat hier dus heel duidelijk om een *actuele* en *situationele* denkinhoud.

Een belangrijk gedeelte van “De Filosofie van de vrijheid” gaat over de *filosofische* vaststellingen aangaande het verschil tussen waarnemingen en *voorstellingen*. In het kritisch idealisme (het kennistheoretische standpunt van Kant en zijn volgers) meende men namelijk dat tussen de waarnemingsinhoud en een voorstellingsinhoud niet echt een verschil kon worden aangetoond. In het zesde hoofdstuk, in de alinea die leidt tot de definitie van wat een voorstelling is, wordt gebruik gemaakt van de rol die de intuïtie in het kenproces heeft; Steiner schrijft:

“Op het moment, dat binnen mijn observatiehorizon een waarneming opduikt, werkt door mij ook het denken. Een link in mijn systeem van gedachtes, een bepaalde intuïtie, een begrip verbindt zich met de waarneming. Wanneer dan de waarneming uit mijn gezichtsveld verdwijnt: wat blijft er dan terug? Mijn intuïtie met de betrekking op de bepaalde waarneming, die zich op het moment van het waarnemen gevormd heeft. [...] De *voorstelling* is niets anders dan een op een bepaalde waarneming betrokken intuïtie, een begrip, dat eenmaal met een waarneming verknoopt was, en waarbij de betrekking tot deze waarneming is gebleven. Mijn begrip van een leeuw is niet uit mijn waarnemingen van leeuwen gevormd. Wel echter is mijn voorstelling van leeuwen aan de waarnemingen gevormd.”^{xx}

Opvallend is dat Steiner hier opnieuw het voorbeeld van een organisme kiest (én opnieuw de leeuw!). Met dat voorbeeld kan op een eenduidige wijze gewezen worden op wat er *gedurende* het kenproces gebeurt. Steiner put zich niet uit in een verstandmatige analyse die elk onderdeel, wel gedefinieerd, rechtvaardigt, maar vraagt van de lezer *het proces met hem mee te observeren*. Maar voor zover er in een voorbereiding (dat besproken “voorspel” dus) op eenduidige wijze begrippen met hun betiteling vastgelegd zijn, werpen die natuurlijk wel

gevoel. De bedoelde interpretatie vertrekt bij het woord “vrijheid” en in dit boek wordt “de filosofische kant” ervan belicht.

meer licht op de zaak. We zien Steiner zonder ons van het proces af te leiden wel een *soort* analyse in de herinnering roepen, namelijk door het taalkundige gebruik van *bijstellingen* in zijn formulering. Terwijl de inhoud gelijk blijft (in dit voorbeeld: dat wat een leeuw tot een leeuw maakt), wordt het woord intuïtie geflankeerd door de woorden “link” (in het Duits: “Glied”) en “begrip”. Daarmee wordt impliciet op de subtiële analyse gewezen; op wat er tot in detail *in* het denken gebeurt als er een leeuw in het gezichtsveld opduikt. Vooral waar het niet volstrekt nieuwe objecten zijn, kan er zo een *cirkelbeweging* in de beweging van het denken geconstateerd worden. Zou er geen *link* gemaakt kunnen worden met ergens iets in het begrippensysteem dan zou de leeuw niet eens opgemerkt worden. Er wordt iets herkend in de gegeven wereld en er wordt daarmee onmiddellijk een link gemaakt. Vervolgens treedt het weten op *hoe* er daadwerkelijk gedacht moet worden, vandaar de term *intuïtie*: een “bewijzen” van wat die leeuw is met andere waarnemingsinhouden is *niet* wat mij te doen staat. De bevestiging uiteindelijk dat het herkende *echt* een leeuw is, voert terug tot het weten van de *toepassing van het begrip* leeuw, waarmee de denkbeweging bij haar uitgangspunt: de begrippenwereld, is teruggekeerd. Bovendien, en daar gaat het nu om, blijken we parallel aan deze denkbeweging waarin een samensmelting plaats vond, iets van de waarnemingsbeelden bewaard te hebben dat anders zonder spoor achtergelaten te hebben (zoals in het dierlijke bewustzijn) weer uit het bewustzijn verdwenen zou zijn. Er is nu een blijvend *resultaat*, de cirkelbeweging van het denken heeft iets opgeleverd en dat geeft Steiner in de volgende alinea van slechts één zin kort en bondig weer:

“De *voorstelling* is dus een geïndividualiseerd begrip.”^{xxi}

Het heeft nu geen zin meer om het woord intuïtie te gebruiken. Omdat we met *onze* denkbeweging bij de begrippenwereld zijn teruggekeerd wordt de *inhoud*, die eerst correct met de term “intuïtie” werd aangeduid, nu aangegeven met het woord “begrip”. Om goed aan te geven dat in het denken *dezelfde* begripsinhoud optreedt als we *daadwerkelijk* gedurende een bepaalde tijd met het denken *op een object gericht zijn*, wees Steiner in verband met die inhoud, op de situationele actualiteit van de denkinhoud met de term intuïtie. Hij maakt zo helder - de geijkte methode: “de innerlijke observatie”, van dit boek volgend - dat er sprake is van een gesloten cirkel in het denken. Verder moeten de zijnsbepalingen van de inhoud met de inhoud als denkinhoud *onmiddellijk* meegegeven zijn. De term intuïtie wordt door Steiner gebruikt als de denker in de genoemde cirkelbeweging met zijn bewustzijn het *dichtst* bij het object is, en de *essentie*¹⁰ in de beleving van het begrip én het object met het object *samengesmolten* is.

Met het door ons in de vorige paragraaf naar voren gebrachte onderscheid tussen de “intellectuele aanschouwing” en intuïtie, willen we niet beweren dat de “intellectuele

¹⁰ In dit uit het Latijn afgeleide woord *essentie*, maar natuurlijk ook in het Nederlandse woord “wezen”, wordt uitdrukking gegeven aan dit meestal tijdelijk optredende onmiddellijke contact met het “zijn”. Zo wordt via de taalgeest deze belangrijke innerlijke intieme ervaring met het “zijn”, communiceerbaar.

aanschouwing" (het zo genoemde element van de kennistheorie) had kunnen bestaan als de inhoud ervan ons niet via een intuïtie bereikt had. Het gaat erom dat in de intellectuele aanschouwing door de spontane voorstellingsvorming een vorm van *abstractheid* aanwezig kan zijn, die bij de concreet optredende intuïtie *nog* afwezig is en afwezig moet zijn. Verliest men dit uit het oog dan mist de *filosofische afleiding* haar overtuigingskracht. Met de filosofisch ontwikkelde kennistheorie krijgen de in de kennisvorming optredende elementen door een extra denkproces hun precieze begrip; in dát denkproces zijn "intuïtie" en "intellectuele aanschouwing" niet hetzelfde. Een mens kan zich immers (abstract) overgeven aan intellectuele aanschouwingen waarbij er geen sprake *meer* is van "intuïties". Zo kan hij op grond van eerder gevormde *voorstellingen* (!), abstracte theorieën overdenken die hem juist wegvoeren van de intuïtieve werkelijkheid. Het lukt dan niet om langer bij het intuïtieve moment dat ooit eigen was aan de begripsinhouden te verwijlen. Maar juist deze mogelijkheid om zich binnen de *schijnwerkelijkheid* van het denken te bewegen, is belangrijk in verband met het bewustzijn van de eigen vrijheid. Bovendien is dit algemene intellectuele vrije "zien" van het bewustzijn van belang om te kunnen weten *wanneer* er wel sprake is van een concrete intuïtie, waarbij het bewustzijn *voor een bepaalde tijd* door de geest wordt *gemaakt*.

Wanneer we deze beweging van het denken, die met een intuïtie gepaard gaat, ervaren hebben - en daarvoor zorgde Steiner als een goed didacticus door weer het voorbeeld van de leeuw te gebruiken -, kan nagegaan worden of een verruiming van het toepassingsgebied voor de term intuïtie mogelijk is. Afhankelijk van wat Steiner in "De Filosofie van de vrijheid" verkiest te beschrijven krijgt de intuïtie inderdaad een breder toepassingsgebied. De beperking dat het letterlijk om een van buitenaf gegeven organisme moet gaan, wordt opgeheven. Het wezenlijke aspect voor het optreden van de intuïtie is de mogelijkheid van de in zich gesloten beweging van het denken. Wat Steiner eerder heeft geschreven over de zogenaamde *uitzonderingstoestand* waarbij een subject zijn eigen of andermans denken waarneemt, bezit precies de geslotenheid die als wezenlijke voorwaarde voor het *optreden* van een intuïtie gezien kan worden. Deze voorwaarden heeft Steiner in het derde hoofdstuk onderzocht, zonder deze "bewijsgang" te belasten met de term *intuïtie* om ze de lezer fris te kunnen laten ervaren. Want het heeft natuurlijk geen pas om in een *cirkelredenering* te vervallen of slechts op grond van een slordige woordherkenning te vlug verder te lezen. We hebben hier met twee voorwaarden te maken. De *begripsmatige* voorwaarde van een intuïtie: (1) dat de denkinhoud *zonder bewijs* onmiddellijk in zich zijnsbepalingen heeft. En (2) verder dat we het *optreden* van de intuïtie levendig kunnen herkennen door denkend de gekozen gedachte-inhoud een "cirkel" uit te laten voeren *waarvan we ook bewustzijn hebben*. In de 16^e en 17^e alinea van het derde hoofdstuk geeft Steiner met het voorbeeld van "bliksem" en "donder" aan dat het maken van de gedachtenverbinding tussen de twee begrippen niet om een bewijs vraagt. En al eerder in de 14^e alinea gaf hij aan dat ik mijn denken als object kan beschouwen en ik daarmee in staat ben de cirkelvormige in zich terugkerende denkbeweging te voltrekken *en te herkennen*. Uitdrukkelijk geeft Steiner bij

deze voorwaarden nog een *aanwijzing* die ons inziens door veel lezers van het boek helaas niet strak in acht wordt genomen:

“Ik kan mijn tegenwoordige denken nooit observeren; maar slechts de ervaringen, die ik over mijn denkproces doorgemaakt heb, kan ik achteraf tot object van mijn denken maken. Ik zou mezelf in twee persoonlijkheden moeten splitsen: in één die denkt en in de ander, die zichzelf bij dit denken toekijkt, als ik mijn tegenwoordige denken zou willen observeren. Dat kan ik niet. Ik kan dat slechts in twee gescheiden acties uitvoeren. Het denken dat geobserveerd moet worden is nooit het daarbij in werk zijnde denken, maar een ander [denken].”^{xxii}

Net zoals het bij het (waarnemend) kennen van de leeuw vooral om de verrijkende *vloeiende* inhoud van het type-idee gaat (ooit bij wijze van spreken als “koning van de dieren” beleefd) en daartegenover de leeuw *als zintuiglijke waarneming* (met bijvoorbeeld zijn vacht prachtig glanzend in de zon) toch maar een betrekkelijk *arm* aanvullend element uit het andere deel van de werkelijkheid is, dat voor mij het *begrip* van de leeuw, zo bezien, slechts iets verlevendigt, treedt bij het *achteraf* aanschouwen van een denkoperatie als waarnemingsobject (in het ermee opgeroepen tweede tegenwoordige *niet onmiddellijk geobserveerde* denken) een *vloeiende* inhoud op; een inhoud die, net als bij de organismen, correct met de term intuïtie aangeduid kan worden. De geslotenheid van de cirkelbeweging (de afronding) wordt bereikt als we na deze ervaringen tijdens de uitzonderingstoestand een algemeen goed passend begrip met naamgeving voor deze activiteit reserveren, namelijk: “denken”¹¹. Een activiteit, waarvan we bovendien met zekerheid weten dat we die zelf voltrekken. Dat weten we met *begripsmatige* zekerheid omdat we van deze activiteit *begrijpen* dat de waargenomen actualiteit ervan *ontbreken moet*.¹² Aan de als object

¹¹ Zonder de “uitzonderingstoestand” als zodanig benoemd te hoeven hebben, is deze wel uitgevoerd, wil een mens zijn bijzondere eigen innerlijke activiteit rechtmatig aan kunnen duiden als “denken”.

¹² De zelfkennis waarmee we naïef en gevoelsmatig een onderscheid maken in de dingen die we zelf doen en de dingen die buiten ons toedoen plaatsvinden, wordt *niet inductief* verruimd om “ik denk” te kunnen zeggen. Het is andersom: we zonderen de denkactiviteit, *begrepen* als eminent eigen activiteit, verstandsmatig tijdelijk van de andere activiteiten af die wel levendig waargenomen kunnen worden. Vervolgens verbinden we *met onze rede* het *begripsmatig* afgezonderde weer met de levendig waarneembare activiteiten; maar dan *relatief*, namelijk voor zover ze empirisch bepaalbaar, overeenstemmend met onze ik-waarneming, *door ons* hun *vorm* wel en niet krijgen. Zo *weten* we waaraan we zelf *aandeel* hebben en onderscheiden we wat onze verrichtingen in de wereld zijn te midden van alles wat buiten ons toedoen plaatsvindt. We *bevestigen* zo het op naïeve wijze eerder gevoelde met wat we over onszelf, als denker, *weten*. Onze kennis van het “ik denk” is te *origineel* om het subjectieve ingrediënt ervan uit de wereldse waarnemingen af te leiden. Denk bijvoorbeeld aan de uitspraak: “ik denk, dus ik ben” van Descartes. De 19^e alinea wijdt Steiner aan deze uitspraak en slijpt het gedeelte “dus ik ben”, bij door de te algemene betekenis, die er vaak aan gegeven wordt, in te perken tot de zekerheid: ik ben *voor zover ik denk*. Hoe in het algemeen met zekerheid over het verdere zijn van het ik gesproken kan worden, kan hier nog niet aangegeven worden, zo betoogt Steiner, omdat de betekenis van het denken voor het kennen van zaken buiten het denken hier nog niet kritisch onderzocht is. Maar precies dat wat *kenmerkend* is voor de vorming van het scherpomlijnde *begrip* van het ik, wordt met een, in logische zin, voldoende grond *aan* het denken vastgesteld. De denker kan immers voorzien *hoe* de inhouden van de begrippen telkens hun specifieke *vormen* gekregen hebben en dat evenzo bij de vorming van het *begrip* van het ik. De denker kan en wil niet anders dan precies zijn *zelfreflectiviteit* tot een zuivere uitdrukking brengen om

gegeven waarnemingsinhouden: de apart gestelde (gestolde) begrippen, herkennen we immers hoe ze op grond van de door mijzelf voltrokken *voorstellingsvorming* gemaakt zijn. Voor de verlevendiging van het type-idee zal de leeuw voor zover ze mij *in de zintuiglijke waarneming* gegeven is, een *tweevoudige* bijdrage kunnen leveren. Enerzijds een bijdrage door de verwante zintuigkwaliteiten (bijvoorbeeld de zon schijnend op de vacht) waarin dus ook anorganische processen spelen, die ik *ook* ervaar en in *mijn voorstellingen* enigszins bewaar. Anderzijds wordt het *hoofdbestanddeel* van deze verlevendiging *door de type-idee* geleverd omdat dit met de vergelijkende methode *door die zintuiglijke verschijningsvorm heen wordt gevoerd*. Van het *object* echter dat we bij het waargenomen denken als *startpunt* gebruiken, hebben we daarentegen *nooit* levendige zintuigkwaliteiten mogen ontvangen, we constateren slechts in ons een (uitgedroogd) *verarmd* herinneringsbeeld, waarvoor we *via uitsluiting* (door het verstand) verscheidene ermee verbonden delen ter zijde geplaatst *hebben* (let op de voltooide tijd van het werkwoord), tegenover de in de nieuwe denkact *opnieuw* beleefbare intuïtieve inhoud van *diezelfde* begrippen. Om aan de *doodse* natuur van dit innerlijk onmiddellijk gegeven object te ontkomen gaan we immers, erover nadenkend het ene begrip met andere begrippen in verband brengend, de aparte *onwezenlijke* momenten, die zich *aan* het apart gestelde verdroogde object vertonen met onze *rede oplossen* door hun buiten het wezen vallende herkomst aan elkaar te “verklaren” als pure formaliteiten. Het is daarom volstrekt *overbodig* en onzinnig, tegen de duidelijke aanwijzingen van Steiner in, toch een directe waarneming van dat *tegenwoordige* denken na te gaan streven. (Daarmee ontkennen we niet dat juist hier, in dit *zuivere* gebied van het denken, met behulp van bepaalde *oefeningen* de kiem kan liggen voor de overgang tot een *hoger* bewustzijn waarin het actieve element *in het object* opgenomen verschijnt en het subject zichzelf als “rustend” ervaart, zoals in de trap van het *imaginatieve* kennen. Het subject is dan eerst door haar grote inspanningen van *concentratie* door de fase van het bewust ervaren “niet-denken” heengegaan.¹³)

Op nog veel meer plaatsen in de tekst zou gewezen kunnen worden om na te gaan of de scherpe omlijning voor het gebruik van de term intuïtie, die we, naar we hopen, met deze studie bekrachtigd hebben, volgehouden kan worden. Wat erover te zeggen valt, is echter

vervolgens de eigen *blik* geconcentreerd op het subject te kunnen richten. Het “ik” wordt dan *intuïtief* (in twee stappen dus) zichzelf gewaar. Daarna volgt de in het eerste deel van deze voetnoot beschreven verstandsmatige activiteit van scheiden en verbinden voor de relatieve vaststellingen van wat men in de wereld zelf doet en wat men ondergaat.

¹³ Zie bijvoorbeeld wat Steiner in hoofdstuk VIII schrijft van “Kosmologie, Religion und Philosophie” (eerder in 1922 als artikelenreeks verschenen in het weekblad “Das Goetheanum”, nummer 14): “Durch die in den vorangehenden Betrachtungen charakterisierten Seelenübungen wird von einem höheren Bewusstsein zunächst das Denken erfasst. Man kann dieses Erfassen nicht bewirken, ohne das Denken zuerst verloren zu haben. Im Erfolg bewirkenden Meditieren erlebt man diesen Verlust des Denkens. [...] Die innere Aktivität wächst; und die Kraft des Denkens wird von einer anderen Seite entzündet als im gewöhnlichen Bewusstsein. Man erlebt sich in diesem gewöhnlichen Bewusstsein immer nur in einem gegenwärtigen Augenblicke. In dem durch die Seelenübungen das Denken wieder entzündet wird, nachdem man durch das Nicht-Denken hindurchgegangen und dadurch zu Imaginieren gekommen ist, erlebt man den Inhalt des ganzen Lebenslaufes von der Geburt bis zum jeweilig gegenwärtigen Augenblicke als das eigene ‚Ich‘.“

met de gebruikte citaten voldoende onderbouwd. Op een aantal beschrijvingen, die Steiner in hoofdstuk negen geeft, gaan we nog wel in omdat hier de bovenstaande fout ten aanzien van de niet-reële wens om het daadwerkelijke denken toch waar te willen nemen, ontstaan zou kunnen zijn.

“Wie het denken observeert, leeft gedurende de observatie onmiddellijk binnenin een geestelijk, zichzelf dragend weefsel van essenties.”^{xxiii}

“In het beschouwen van het denken zelf vallen in één samen, wat anders altijd gescheiden moet optreden: begrip en waarneming. [...] Wie [...] doorziet wat er met betrekking tot het denken gegeven is, die zal begrijpen dat in de waarneming slechts een deel van de werkelijkheid gegeven wordt en dat het andere erbij behorende deel, waardoor ze als volle werkelijkheid verschijnt, in de denkende doordringing van de waarnemingen *beleefd* wordt. Hij zal in dat, wat als denken in het bewustzijn optreedt, niet het schaduwachtige nabeeld van een werkelijkheid zien, maar een op zich steunende geestelijke essentialiteit. En daarvan kan hij zeggen, dat zij hem door intuïtie in het bewustzijn tegenwoordig wordt. Intuïtie is het in het zuiver geestelijke verlopende bewuste beleven van een geestelijke inhoud. Slechts door de intuïtie kan de essentie van het denken begrepen worden.”^{xxiv}

De fout ontstaat als de eerste zin van het tweede citaat verkeerd gelezen wordt. Het gaat er niet om de subjectieve *beschouwingwijze* van begrip tegenover waarneming eigengereid op te heffen. Het gaat erom dat we *inzien* dat er bij de andere dingen dan het denken een in de werkelijkheid verankerde *reden* aanwezig is dat ze gescheiden op moeten treden. En op die redenen hebben we geen invloed. Zelfs bij de bestudering van een organisme waar het intuïtievermogen een wezenlijke rol speelt, heeft de waarneming een van het denken losgemaakte *onafhankelijke* rol omdat we organismen slechts als verbijzonderde verschijningsvormen in de buitenwereld tegenkomen en ze in die verbijzonderde vorm *niet* uit onze eigen activiteit ontstaan zijn. Bij het denken scheppen we *wel* zelf door het denken een object waarop we terugblikken en waarvan het *wezenlijke* voor ons *als inhoud van het tegenwoordige denken* intuïtief (onmiddellijk) voorhanden is. Alleen het *vooordeel* dat deze intuïties in ons bewustzijn alleen maar begripsmatige nabeelden kunnen zijn en de zintuiglijke waarneming het *zogenaamd* levendige stuk van de werkelijkheid voorstelt, moet overwonnen worden. De intuïtie schenkt ons immers de beleving en kennis *van het leven*. Deze doorvoelde kennis worden we deelachtig gedurende de uitzonderingstoestand doordat dan in dat *niet-waargenomen* tegenwoordige denken een bewustzijnsinhoud verschijnt, die *versmolten* met de begrippen de beleefde eenheid van de begrippen is; begrippen die slechts om het proces te starten *tijdelijk* als kunstmatig zelfgemaakte objecten herinnerd moesten worden¹⁴ en als zodanig als voorwaarde van deze herinnerbaarheid in onze binnenwereld een *aanleiding* gevende afdruk achterlieten.

¹⁴ Een aardige ervaring, die wat hier gebeurt nog eens kan verhelderen, is dat soms iets wat eerder wel doorzien werd, later vergeten kan zijn: het als object op zichzelf beleefde begrip, lost dan niet helemaal in de

Derde conclusie

De werkelijkheid die we actueel beschouwen, is *in eerste instantie* opgesplitst in waarneming en begrip, maar als we daarin het inhoudelijke denken tot onze zaak maken, verwerklijken we stap voor stap een *nieuw gebied* dat de bewust geworden werkelijkheid genoemd mag worden. Met de inspanning van de uitzonderingspositie waarin we het eigen denken achteraf waarnemen, schenken we onszelf door de erin optredende intuïties een *blijvend* resultaat net zoals we met andere intuïties, die samen met de zintuiglijke waarneming op konden treden, ons bewustzijn blijvend met *voorstellingen* verrijkt hebben. Binnen dit nieuwe innerlijk beleefde bewustzijnsgebied kunnen verder ook intuïties optreden waarvoor *in* de zintuiglijke waarnemingswereld nog niets bestaat dat erbij hoort. Dat kunnen dan de *morele intuïties* zijn die Steiner in de Filosofie van de vrijheid bespreekt; die aan onze morele fantasie ontspringen en als motief en drijfveer een mens tot vrije handelingen kunnen aanzetten. Maar daarmee zouden we buiten de strikt benodigde gegevens van deze studie komen; de gegevens die nodig waren in een poging de term intuïtie te verhelderen in verband met het lezen van Steiners filosofische werk.

In onze studie gebruikten we de behandelde eerdere filosofische boeken van Steiner als een voorbereiding om naar voren te brengen dat met de term “intuïtie” niet hetzelfde wordt aangeduid als met de term “intellectuele aanschouwing”; dat daar waar van een intuïtie wordt gesproken een kenproces voorhanden moet zijn dat in een *concreet* object is geïnvolveerd. Organismen zijn dergelijke objecten. Dit blijft (!) de voorwaarde om het gebruik van de term te kunnen rechtvaardigen. De verruiming van de term waarvan sprake is in Steiners derde filosofische boek als hij de volgende zin opschrijft: “Intuïtie en observatie zijn de bronnen van onze kennis.” (5^e zin, 25^e alinea, hoofdstuk 5) kan misleidend zijn, als ze abstract wordt benaderd. Maar ook hier was eerst sprake van een concreet kenproces, namelijk het kenproces dat *tijdens de uitzonderingstoestand* uitgevoerd kan worden en waarbij het kennende subject gericht is op *de gedachtes* van een andere denkende mens of op *het eigen organisme*, waarvan met name *de resultaten* van de eigen activiteit in de (bespiegelende) *hersenen* gevolgd worden¹⁵. Precies zoals in het dier of in de plant de

“vloeiende” denk-inhoud op, waar het eerder wel deel van uitmaakte, hetgeen we zeker menen te weten door een begeleidende registrerende herinneringsgedachte over dat eerder beleefde intuïtieve moment. Dit weerbarstige begrip werd vergeleken met het zintuigelijke gegeven van de leeuw. Bij de leeuw met zijn vacht in de zon kan dat (anorganische) deel ook verleidelijk en mooi zijn. Het weerbarstige begrip dat bij de observatie van het denken het aanvangspunt is, zal ons eerder irriteren als we het wezen missen. Hoewel ook hier sprake kan zijn van een *verleiding* die met het begrip verbonden is: een verborgen “mening” namelijk waarin we door andere ervaringen te zeer zijn gaan “geloven” en gaan “hechten”; een gekoesterde voorliefde die we bij onze streving naar een meeromvattende “waarheidsbeleving” over het hoofd zien en ons verhindert in het waarheidsgebied binnen te komen.

¹⁵ Dat we een *innerlijke* blik werpen op het eigen organisme waarin we tijdens onze levenservaringen onze denkactiviteit verankerd hebben, zou nog als een gewaagde en overhaaste conclusie opgevat kunnen worden. Het is de verschijningsvorm van de denkinhoud in de *erbij geproduceerde* vorm van herinnerbare *abstracte* (“uitgekristalliseerde”) begrippen die daarvoor onze belangrijkste aanwijzing is. In voortgaand biologisch en fysiologisch onderzoek waarbij de processen in het organische weefsel van bloed en zenuwen met temperatuurmetingen “zichtbaar” gemaakt worden, kan het individueel uitgevoerde denken nog een stuk *van buitenaf* (materialistisch) gevolgd worden tot het voor deze weg van onderzoek verdwijnt als een opgestegen

activiteit van “de vorm van algemeenheid” *als basis* in de bijzondere verschijningsvorm gevolgd wordt door oog te hebben voor het type-idee, wordt ook hier een vloeiende “vorm van algemeenheid” (zie 2^e zin, 14^e alinea hoofdstuk 16, uit “Waarnemen en denken”) gevolgd, namelijk de mens voor zover deze (met het “gewone” bewustzijn, waarvan ook de uitzonderingstoestand deel uitmaakt) *denkt*.

vliegtuig, omdat de denker dan voor een bepaalde tijd de overgang tot het lichaamsvrije denken gemaakt kan hebben.

noten

- ⁱ Grundlinien einer Erkenntnistheorie der Goetheschen Weltanschauung, GA 2, 1886 [GEGW], de gebruikte Nederlandse naam is afkomstig van de vertaling van de uitgever Pentagon, april 2017.
- ⁱⁱ Wahrheit und Wissenschaft, 1892 GA 3, [WuW]
- ⁱⁱⁱ Die Philosophie der Freiheit, GA 4, (1893/4), 1918 [Pdf]
- ^{iv} “Man hat von jeher eine Denkungsart, welcher der Inhalt mit dem Formellen in unmittelbarem Zusammenhange erscheint, eine *intuitive* genannt. [...] Das Charakteristische ist [...] dass in dem Inhaltlichen stets mehr gegeben sein soll als dieses selbst, dass man von einer gedankliche Bestimmung weiß, *ohne Beweis*, bloß durch unmittelbare Überzeugung. Man glaubt, dass man die Gedankenbestimmungen „*Sein*“ usw. von dem Wahrnehmungstoffe nicht beweisen zu müssen glaubt [moet hier niet „braucht“ staan i.p.v. „glaubt“?, TvdM], sondern dass man sie in ungetrennter Einheit mit dem Inhalte besitzt.“ (GEGW, H16, alinea 31 en 32)
- ^v „Auf dieser höheren Stufe muss also der Geist selbst anschauend sein. Unsere Urteilskraft muss *denkend anschauen* und *anschauend denken*.“ (GEGW, H16, alinea 33)
- ^{vi} “Wer die Wirklichkeit bloß verstandesmäßig erfasst, entfernt sich von ihr. Er setzt an *ihre* Stelle, da sie *in Wahrheit eine Einheit ist*, eine künstliche Vielheit, eine Mannigfaltigkeit, die mit dem *Wesen* der Wirklichkeit nichts zu tun hat.“ (GEGW, H 12, alinea 5)
- ^{vii} Die Verstandesansicht muss durch die Vernunftansicht vertieft werden. Wird die erste statt für einen notwendigen Durchgangspunkt für Selbstzweck angesehen, dann liefert sie nicht die Wirklichkeit, sondern ein Zerrbild derselben.“ (GEGW, H12, alinea 8)
- ^{viii} Die Vernunft ist [...] das Vermögen, Ideen wahrzunehmen. Wir müssen hier den Unterschied zwischen Begriff und Idee feststellen [...]. [...] Begriff ist der Einzelgedanke, wie er vom Verstande festgehalten wird. Bringe Ich eine Mehrheit von solchen Einzelgedanken in lebendigen Fluss, so dass sie ineinander übergehen, sich verbinden, so entstehen gedankenmassigen Gebilde, die nur für die Vernunft da sind, die der Verstand nicht erreichen kann. Für die Vernunft gehen die Geschöpfe des Verstandes ihre gesonderten Existenzen auf und leben nur mehr als ein Teil einer Totalität weiter. Diese von der Vernunft geschaffenen Gebilde sollen *Ideen* heißen. (GEGW, H12, alinea 12)
- ^{ix} „Die Begriffe setzen sich in der Vernunft selbst zu Ideen zusammen. *Die Vernunft bringt die höhere Einheit der Verstandesbegriffe zum Vorschein, die der Verstand in seinem Gebilden zwar hat, aber nicht zu sehen vermag.*“ (GEGW, H12, alinea 15)
- ^x “Wissenschaftliche Befriedigung wird uns von einer Ansicht erst dann, wenn sie uns in eine abgeschlossene Ganzheit einführt. Nun zeigt sich aber die Sinnenwelt als unorganische an keinem ihren Punkte als abgeschlossen, nirgends tritt ein individuelles Ganzes auf. Immer weist uns ein Vorgang auf einen andern, von dem er abhängt; dieser auf ein dritter und so weiter. Wo ist hier ein Abschluss? Die Sinneswelt als unorganischen bringt es nicht zur Individualität. Nur in ihrer Allheit ist sie abgeschlossen. Wir müssen daher streben um ein Ganzes zu haben, die Gesamtheit des Unorganischen als *ein* System begreifen. Ein solches System ist der *Kosmos*. Das durchdringende Verständnis des Kosmos ist Ziel und Ideal der unorganischen Naturwissenschaft. Jedes nicht bis dahin vordringendes wissenschaftliche Streben ist bloße Vorbereitung; ein Glied des Ganzen, nicht das Ganze selbst.“ (GEGW, H15, alinea 22, 23)
- ^{xi} “Das Ideal der unorganischen Wissenschaft ist: die Totalität aller Erscheinungen als einheitliches System erfassen, damit wir jeder Einzelercheinung mit dem Bewusstsein gegenüber treten: wir erkennen sie als Glied des Kosmos. In der organischen Wissenschaft muss dagegen Ideal sein, in dem Typus und seinen Erscheinungsformen dasjenige in möglichster Vollkommenheit zu haben, was wir in den Reihe der Einzelwesen sich *entwickeln* sehen. Die Hindurchführung des Typus durch alle Erscheinungen ist hier das Maßgebende. In de unorganischen Wissenschaft besteht das *System*, in de Organik der *Vergleichung* (jeder einzelnen Form mit dem Typus).“ (GEGW, H16, alinea 42)
- ^{xii} „Die Spektralanalyse und die Vervollkommnung der Astronomie dehnen die auf dem beschränkten Gebiete des Irdischen gewonnenen Wahrheiten auf das Weltganze aus. Damit nähern sie sich dem ersten Ideal. Das zweite wird erfüllt werden, wenn *die von Goethe angewendete vergleichende Methode* in ihrer Tragweite erkannt wird.“ (GEGW, H16, alinea 42 en 43)
- ^{xiii} “Alles andere in unserem Weltbilde trägt eben einen solchen Charakter, dass es *gegeben* werden muss, wenn wir es erleben wollen, nur bei Begriffen und Ideen tritt noch das Umgekehrte ein: *wir müssen sie hervorbringen, wenn wir sie erleben wollen*. Nur die Begriffe und Ideen sind uns in der Form gegeben, die man

die *intellektuelle Anschauung* genannt hat. Kant und die neueren an ihn anknüpfende Philosophen sprechen dieses Vermögen dem Menschen vollständig ab, weil alles Denken sich nur auf Gegenstände beziehe und aus sich selbst absolut nichts hervorbringe. In der intellektuellen Anschauung muss mit der Denkform zugleich der Inhalt mitgegeben sein. Ist dies aber nicht bei den reinen Begriffen und Ideen wirklich der Fall? (Unter Begriff verstehe ich eine Regel, nach welcher die zusammenhanglosen Elemente der Wahrnehmung zu einer Einheit verbunden werden. Kausalität z.B. ist ein Begriff. Idee ist nur ein Begriff mit größerem Inhalt. Organismus, ganz abstrakt genommen, ist eine Idee.) Man muss sie nur in der Form betrachten, in der sie von allem empirischen Inhalt noch ganz frei sind.“ (WuW, H4, alinea 18)

^{xiv} “Wir müssen den Einwirkungen der äußeren Umstände Etwas zugrunde legen, das sich nicht passiv von jenen bestimmen lässt, sondern sich aktiv aus sich selbst unter dem Einflüsse jener bestimmt.

Was aber ist diese Grundlage? Es kann doch nichts sein als das, was im Besonderen erscheint in der *Form der Allgemeinheit*.“ Im Besonderen erscheint aber immer ein Bestimmter Organismus. Jene Grundlage ist daher ein Organismus in der Form der Allgemeinheit. Ein *allgemeines Bild des Organismus*, das alle besonderen Formen desselben in sich begreift.“ (GEGW, H16, alinea 13, 14)

^{xv} “Die gegebene Welt mit Begriffen und Ideen durchdringen, ist aber *denkende* Betrachtung der Dinge. Das Denken ist somit tatsächlich der Akt, wodurch die Erkenntnis vermittelt wird. Nur wenn das Denken von sich aus den Inhalt des Weltbildes ordnet, kann Erkenntnis zustande kommen. Das Denken selbst ist ein Tun, das einen eigenen Inhalt im Momente des Erkennens hervorbringt.“ (WuW, H5, alinea 3)

^{xvi} “Wenn wir aber außer unserem Denken etwas erkennen wollen, so können wir das nur mit Hilfe des Denkens, d. h. das Denken muss an ein Gegebenes herantreten und es aus der chaotischen Verbindung in eine systematische mit dem Weltbilde bringen. Das Denken tritt also als formendes Prinzip an den gegebenen Weltinhalt heran. Der Vorgang dabei ist folgender: Es werden zunächst gedanklich gewisse Einzelheiten aus der Gesamtheit des Weltganzen herausgehoben. Denn im Gegebenen ist eigentlich kein einzelnes, sondern alles in kontinuierlicher Verbindung. Diese gesonderten Einzelheiten bezieht nun das Denken nach Maßgabe der von ihm produzierten Formen aufeinander und bestimmt zuletzt, was sich aus dieser Beziehung ergibt. Dadurch, dass das Denken einen Bezug zwischen zwei abgesonderten Partien des Weltinhaltes herstellt, hat es gar nichts von sich aus über dieselben bestimmt. Es wartet ja ab, was sich infolge der Herstellung des Bezuges von selbst ergibt. Diese Ergebnis erst ist eine Erkenntnis über die betreffenden Teile des Weltinhaltes. Läge es in der Natur des letzteren, durch jene Bezug überhaupt nichts über sich zu äußern: nun, dann müsste eben der Denkversuch misslingen und ein neuer an seine Stelle treten.“ (WuW, H 5, alinea 3)

^{xvii} “Positives Wissen erwerben wir durch einzelnen Erkenntnisse; den Wert des Wissen für die Wissenschaft erfahren wir durch die Erkenntnistheorie. Dadurch dass wir streng an diesem Grundsatz festgehalten haben und keinerlei Einzelwissen in unseren Auseinandersetzungen verwertet haben, dadurch haben wir alle einseitigen Weltanschauungen überwunden. Die Einseitigkeit entspringt gewöhnlich daher, dass die Untersuchung, statt sich an den Erkenntnisprozess selbst zu machen, sogleich an irgendwelche Objekte dieses Prozesses herantritt. (WuW, H7, alinea 1)

^{xviii} “Eine *“Philosophie der Freiheit“* ist es, wozu wir mit dem Gegenwärtigen ein Vorspiel geschaffen haben. Diese selbst in ausführlicherer Gestalt soll bald nachfolgen.“ (WuW, Vorrede, alinea 6)

^{xix} „Denn nur durch einen ganz bestimmten konkreten Inhalt kann ich wissen, warum die Schnecke auf einer niedrigeren Organisationsstufe steht als der Löwe. Der bloße Anblick, die Wahrnehmung gibt mir keinen Inhalt, der mich über die Vollkommenheit der Organisation belehren könnte.

Diesen Inhalt bringt das Denken der Wahrnehmung aus der Begriffs- und Ideenwelt des Menschen entgegen. Im Gegensatz zum Wahrnehmungsinhalte, der uns von außen gegeben ist, erscheint der Gedankeninhalt im Innern. Die Form, in der er zunächst auftritt, wollen wir als *Intuition* bezeichnen. Sie ist für das Denken, was die *Beobachtung* für die Wahrnehmung ist. Intuition und Beobachtung sind die Quellen unserer Erkenntnis. Wir stehen einem beobachteten Dinge der Welt so lange fremd gegenüber, solange wir in unserem Innern nicht die entsprechenden Intuition haben, die uns das in der Wahrnehmung fehlende Stück der Wirklichkeit ergänzt. Wer nicht die Fähigkeit hat, die den Dingen entsprechenden Intuitionen zu finden, dem bleibt die vollen Wirklichkeit verschlossen. Wie die Farbenblinde nur Helligkeitsunterschiede ohne Farbenqualitäten sieht, so kann der Intuitionslose nur unzusammenhängende Wahrnehmungsfragmente beobachten.“ (PdF, H5,alinea 24, 25)

^{xx} „In dem Augenblicke, wo eine Wahrnehmung in meinem Beobachtungshorizonte auftaucht, betätigt sich durch mich auch das Denken. Ein Glied in meinem Gedankensysteme, eine bestimmte Intuition, ein Begriff verbindet sich mit der Wahrnehmung. Wenn dann die Wahrnehmung aus meinem Gesichtskreise

verschwindet: was bleibt zurück? Meine Intuition mit der Beziehung auf die bestimmte Wahrnehmung, die sich im Momente des Wahrnehmens gebildet hat. [...] Die *Vorstellung* ist nichts anderes als eine auf eine bestimmte Wahrnehmung bezogene Intuition, ein Begriff, der einmal mit einer Wahrnehmung verknüpft war, und dem der Bezug auf diese Wahrnehmung geblieben ist. Mein Begriff eines Löwen ist nicht aus meinen Wahrnehmungen von Löwen gebildet. Wohl aber ist meine Vorstellung vom Löwen an der Wahrnehmungen gebildet.“ (PdF, H6,alinea 4)

^{xxi} “Die *Vorstellung* ist also ein individualisierter Begriff.“ (PdF, H6,alinea 5)

^{xxii} “Ich kann mein gegenwärtiges Denken nie beobachten; sondern nur die Erfahrungen, die ich über meinen Denkprozess gemacht habe, kann ich nachher zum Objekt des Denkens machen. Ich müsste mich in zwei Persönlichkeiten spalten: in eine die denkt, und in die andere, welche sich bei diesem Denken selbst zusieht, wenn ich mein gegenwärtiges Denken beobachten wollte. Das kann ich nicht. Ich kann das nur in zwei getrennten Akten ausführen. Das Denken, das beobachtet werden soll, ist nie das dabei in Tätigkeit befindliche, sondern ein anderes.“ (PdF, H3,alinea 14)

^{xxiii} “Wer das Denken beobachtet, lebt während der Beobachtung unmittelbar in einem geistigen, sich selbst tragenden Wesensweben darinnen.“ (PdF, H9,alinea 2)

^{xxiv} “Im Betrachten des Denkens selbst fallen in eines zusammen, was sonst immer getrennt auftreten muss: begriff und Wahrnehmung. [...] Wer [...] durchschaut was bezüglich des Denkens vorliegt, der wird erkennen, dass in der Wahrnehmung nur ein Teil der Wirklichkeit vorliegt und dass der andere zu ihr gehörige Teil, der sie erst als volle Wirklichkeit erscheinen lässt, in der denkenden Durchsetzung der Wahrnehmung *erlebt* wird. Er wird in demjenigen, das als Denken im Bewusstsein auftritt, nicht ein schattenhaftes Nachbild einer Wirklichkeit sehen, sondern eine auf sich ruhende geistige Wesenhaftigkeit. Und von dieser kann er sagen, dass sie ihm durch Intuition im Bewusstsein gegenwärtig wird. Intuition ist das im reinen Geistigen verlaufende bewusste Erleben eines geistigen Inhaltes. Nur durch Intuition kann die Wesenheit des Denkens erfasst werden.“ (PdF, H3, alinea 3)